

Κατερίνα Μπρέγιαννη*

**Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ
ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ¹ (1929-1935)**

*C'est avec ces femmes qu'Oreste
Dépense l'argent de Papa.
Papa s'en fiche bien – au reste,
Car c'est la Grèce qui paiera!*

[Λιμπρέτο από την *La Belle Hélène* του *Jacques Offenbach*, 1864: παρατίθεται στο *M. Flandreau (ed.), Money doctors. The experience of international financial advising, 1850-2000*, N. York/London, Routledge, 2003, σ. 13].

**Υπερεθνικές θεσμικές συστηματοποιήσεις κατά τη μεσοπολεμική κρίση:
το περίγραμμα**

Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι μηχανισμοί της οικονομικής κρίσης μεταδίδονται με διάφορες συναρμώσεις μεταξύ των εθνικών οικονομιών, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονται οι διακυμάνσεις των τιμών και των επιτοκίων,

---

*Ερευνήτρια Α΄ Ακαδημίας Αθηνών. Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού.

1. Το άρθρο αποτελεί αναφορά στο ελληνικό παράδειγμα, του τελευταίου εντασσόμενου σε ευρύτερη συνθετική μελέτη με θέμα τον οικονομικό ρόλο των διεθνών θεσμών στον Μεσοπόλεμο. <http://ladehis.ehess.fr/index.php?564>

καθώς και η κίνηση κεφαλαίων.² Ανάμεσα στους μηχανισμούς αυτούς ο ψυχολογικός δεν μπορεί να θεωρηθεί δευτερεύον παράγοντας, καθώς η ύφεση σε μια χώρα σημαίνει κρίση και για τις συνδεόμενες με αυτήν εθνικές οικονομίες. Επιπλέον, καθώς το νόμισμα συμπυκνώνει τόσο οικονομικές όσο και ευρύτερα θεσμικές πραγματικότητες, θεωρείται ότι αποτελεί εργαλείο για την κατανόηση της κρίσης, όχι μόνο επειδή «εξωτερικεύει» τις αστάθειες του οικονομικού συστήματος, αλλά και επειδή περιγράφει (με δραματικά πολλές φορές χρώματα) την ίδια την εμβέλεια της κρίσης. Εξάλλου, το ίδιο το νόμισμα αποτελεί και ένα σημείο κοινωνικής διαχείρισης. Ανατρέχοντας στον Ζιλ Ντελέζ, έχει παραπάνω από χρηστική αξία η διαπίστωση ότι η αναπτυσσόμενη καπιταλιστική κοινωνία διακρίνεται κατά τον 19ο αιώνα σε κοινωνία της πειθαρχίας, όπως την έχει ορίσει ο Φουκώ, ενώ κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε κοινωνία του ελέγχου. Πιο συγκεκριμένα: “Είναι ίσως το χρέμα που εκφράζει καλύτερα τη διάκριση μεταξύ των δύο κοινωνιών, αφού η πειθαρχία πάντοτε σχετιζόταν με το τυπωμένο νόμισμα που επανεπιβεβαίωνε τον χρυσό ως αξία αναφοράς, ενώ ο έλεγχος παραπέμπει σε κυμαινόμενες ισοτιμίες, ρυθμιζόμενες σύμφωνα με την τιμή που επιβάλλεται από μια ομάδα δεδομένων νομισμάτων”.³

Για τη μεσοπολεμική περίοδο η λειτουργία του κανόνα χρυσού-συναλλάγματος και η συμμετοχή των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών σε αυτή, επιβεβαιώνει την πειθαρχία όσον αφορά την κανονικότητα της ελεύθερης μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμματίων σε χρυσό, ενώ η διατάραξη στη λειτουργία του κανόνα αποτέλεσε έκφανση της κρίσης. Από την άλλη πλευρά, η ζώνη του κανόνα χρυσού-συναλλάγματος μπορεί να θεωρηθεί ως ένα στάδιο παγκοσμιοποίησης,⁴ καθώς υπό την ηγεμονία της Βρετανίας και με τον ρυθμιστικό ρόλο των διεθνών οργανισμών δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ευκολότερη κυκλοφορία κεφαλαίων και γενικότερα

---

2. C. P. Kindleberger, *Manias, panics and crashes. A history of financial crisis*, New York, Basic Books, 1978, σ. 118.

3. Gilles Deleuze, “Οι κοινωνίες του ελέγχου” στο *Η κοινωνία του ελέγχου*, Αθήνα, Ελευθεριακή Κουλτούρα, 2001 [“Post-Scriptum sur les sociétés de contrôle”, στο *L’Autre journal*, (1) 1990].

4. Βλ. και R. Boyce, *The Great interwar crisis and the collapse globalization*, London, Palgrave/MacMilan, 2009.

για την –σε ένα βαθμό– ενσωμάτωση των επιμέρους οικονομιών στην ευρωπαϊκή αγορά.⁵ Στην πραγματικότητα, για όλες τις χώρες που –υπό την αιγίδα και την επίβλεψη της Κοινωνίας των Εθνών– σταθεροποίησαν το νόμισμά τους και ίδρυσαν κεντρικές τράπεζες, τέθηκε η απαραίτητη προϋπόθεση να διατηρούν καλύμματα σε ξένο νόμισμα συνδεδεμένο με τον χρυσό.⁶ Η συμμετοχή, ωστόσο, των εθνικών οικονομιών σε νομισματικές ζώνες τις καθιστούσε υποκείμενες στις διακυμάνσεις του «ηγεμονεύοντος» νομίσματος, με συνέπεια την ανάγκη καταφυγής συχνά σε δημοσιονομικά μέτρα προκειμένου να στηριχθεί η νομισματική σταθερότητα.⁷ Θα πρέπει, φυσικά, να επισημανθεί το γεγονός ότι στον Μεσοπόλεμο η ενσωμάτωση των εθνικών οικονομιών σε υπερεθνικά σχήματα δεν είχε ούτε τη γεωγραφική εμβέλεια, ούτε τη δυναμική που αυτή έχει προσλάβει στην εποχή μας, τις τελευταίες τρεις ή τέσσερις δεκαετίες.⁸

Σε μια γενική αποτύπωση, η μεσοπολεμική κρίση ακολούθησε μια περίοδο σχετικής αποκατάστασης της κερδοφορίας του κεφαλαίου, κατά την οποία συγκροτήθηκαν ζώνες ηγεμονίας των νομισμάτων των διεθνών αποθεματικών, δηλαδή του δολαρίου και της στερλίνας.⁹ Η Μεγάλη Ύφεση χαρακτηρίστηκε από χαμηλή συσσώρευση, αυξημένη «αβεβαιότητα» των επενδύσεων και δημοσιονομική αστάθεια σε διεθνές επίπεδο· γι’ αυτούς τους λόγους μπορεί να χαρακτηριστεί ως δομική κρίση. Όπως παρατηρεί δε ο Bernake, τα νομισματικά «σοκ» έπαιξαν σοβαρό ρόλο στη συγκεκριμέ-

---

5. Για τον ρόλο των διεθνών οργανισμών ως προασπιστών των συμφερόντων της Αυτοκρατορίας, βλ. Susan Petersen, *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*, Oxford/New York, OUP, 2015. Ειδικότερα για το οικονομικό σκέλος της υπερεθνικής πολιτικής, βλ. στο ίδιο κεφ. 8, “Market economies or command economies?”, σ. 233 κε.

6. B. Eichengreen, *Globalizing capital. A history of the international monetary system*, Princeton/Oxford, Princeton University Press, 2008, σ. 59.

7. Βλ. εκτενέστερα Κ. Μπρέγιαννη, «Το νόμισμα και η βοή της Ιστορίας», στο *Νομισματικά Χρονικά*, 30, 2012, σσ. 164-183. Εκτός από το ελληνικό παράδειγμα που θα αναλυθεί μερικώς εδώ, βαρύνουσας σημασίας είναι η παρέμβαση της Κοινωνίας των Εθνών στην Αυστρία. Βλ. Jürgen Nautz, *The Geneva Protocols of October 4, 1922: The League of Nations’ rescue package for Austria - Economic and political implications*, ανακοίνωση στο Journées d’étude “*Politiques économiques des institutions internationales en perspective diachronique. Dès la fin de la Première Guerre mondiale au stade actuel de la globalisation*, organisées par C. Bréjanni et R. Cusó, EHESS - LaDéHis, 31 Μαΐου - 1 Ιουνίου 2016.

8. Βλ. και παρακάτω.

9. Βλ. G. Duménil, D. Lévy, *The crisis of neoliberalism*, Harvard University Press, 2011, σ. 267-269.

νης συγκυρία, ενώ διαδόθηκαν σε διεθνές επίπεδο, κυρίως μέσω της λειτουργίας του κανόνα χρυσού-συναλλάγματος.¹⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, θα πρέπει να τονιστεί ότι τη στιγμή του ξεσπάσματος της Μεγάλης Ύφεσης, η Ελλάδα συμμετείχε στον κανόνα χρυσού-συναλλάγματος, καθώς η νομισματική σταθεροποίηση τέθηκε ως προϋπόθεση για τον εκσυγχρονισμό της χώρας: αναζητώντας τα απαραίτητα κεφάλαια με στόχο την ολοκλήρωση της αγροτικής και αστικής εγκατάστασης των προσφύγων, αλλά και τη συνέχιση διευρυμένου προγράμματος δημοσίων έργων, η Ελλάδα απευθύνθηκε το 1927 στην Κοινωνία των Εθνών ζητώντας ένα νέο διεθνές δάνειο.¹¹ Όπως είναι γνωστό, κατά τις διαπραγματεύσεις της Γενεύης, η ΚτΕ προκειμένου να δώσει τη συγκατάθεσή της για τη χορήγηση του δανείου, απαίτησε την εξειδίκευση του τραπεζικού τομέα, με άξονα την ίδρυση κεντρικής τράπεζας με εκδοτικό προνόμιο, τη σταθεροποίηση του εθνικού νομίσματος και τη δημοσιονομική εξυγίανση της χώρας.¹² Παρατηρείται, δηλαδή, ότι η παρέμβαση της ΚτΕ δημιούργησε, για την ελληνική περίπτωση, νέους θεσμούς, που στόχευσαν στην εναρμόνιση με τα διεθνώς κρατούντα στον τομέα διαχείρισης της νομισματικής πολιτικής,¹³ δηλαδή στην άσκησή της όχι από κρατική εκδοτική τράπεζα αλλά από τραπεζικό οργανισμό ιδιωτικού δικαίου που λειτουργούσε ως ανώνυμη εταιρεία.¹⁴ Πράγματι, τον Μάιο του 1928 η Τράπεζα Ελλάδος άρχισε τη λειτουργία της, ενώ η δραχμή συνδέθηκε με τη στερλίνα με νομισματική ισοτιμία τις 375 δραχμές.

Στον άξονα όσων και παραπάνω σημειώθηκαν για την «εξισοροποιητική» λειτουργία των υπερεθνικών θεσμών του Μεσοπολέμου, είναι ευνόητο ότι η Ελλάδα και η νομισματική πολιτική της σταθεροποίησης που ακολου-

10. B. Bernanke, “The Macroeconomics of the Great Depression: A Comparative Approach”, στο *Journal of Money, Credit, and Banking*, (27) 1995/1, σ. 2.

11. Βλ. αναλυτικότερα, Αρετή Τούντα Φεργάδη, *Η δανειακή ελληνική εξωτερική πολιτική. Η περίπτωση του δεύτερου προσφυγικού δανείου, 1926-1928*, Αθήνα, Σιδέρης, 2009.

12. Βλ. γι’ αυτό το θέμα και P. Dértilis, *La reconstitution financière de la Grèce et la Société des Nations*, Paris, Juvé, 1928, σ. 128-131.

13. Βλ. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος. 1928-2008. Από Τράπεζα του Κράτους εγγνήτρια της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας*, Αθήνα, Τράπεζα Ελλάδος. Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, 2014, σ. 29.

14. Όπως αναφέρεται στο Καταστατικό της Τράπεζας της Ελλάδος. Βλ. Ψαλιδόπουλος, στο ίδιο, σ. 80.

θήθηκε από την Κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου δεν αποτελεί ελληνική πρωτοτυπία, καθώς όπως προαναφέρθηκε –ακολουθώντας την επιστροφή της Βρετανίας στον χρυσό κανόνα το 1925– αρκετές χώρες συνέδεσαν το νόμισμά τους με το βρετανικό νόμισμα. Ειδικότερα, ως πλάνο νομισματικής «ανασυγκρότησης» ο κανόνας χρυσού-συναλλάγματος επιβλήθηκε από την Κοινωνία των Εθνών σε μια σειρά από χώρες των Βαλκανίων, της Ανατολικής Ευρώπης αλλά και στην Αυστρία.¹⁵ Προσλαμβάνοντας τη λειτουργία της νομισματικής ζώνης του κανόνα χρυσού-συναλλάγματος ως νομισματική ηγεμονία και αξιολογώντας τον ρόλο που αυτός έπαιξε στη μετάδοση της κρίσης, δεν είναι άκαιρο να υποθέσουμε ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στον μεσοπολεμικό νομισματικό κανόνα κατέστησε τη χώρα ιδιαίτερα τρωτή όταν πια ξέσπασε η κρίση. Αυτή η οπτική δεν είναι, άλλωστε, ξένη από την ανάλυση επιφανών οικονομολόγων, συγχρόνων της κρίσης, όπως του Π. Δερτιλή, οι απόψεις του οποίου για τα αίτια της ελληνικής, εσωτερικής κρίσης θα αναφερθούν παρακάτω.

Στο πλαίσιο της επεξεργασίας που επιχειρείται εδώ, θα σκιαγραφεί σε αδρές γραμμές το οικονομικό πλαίσιο της ελληνικής μεσοπολεμικής κρίσης, η έμφαση όμως δίνεται στην πολιτική της διάσταση, με βάση το σκεπτικό ότι ο χώρος του πολιτικού είναι ο χώρος συνάρθρωσης της οικονομικής, της κοινωνικής και της πολιτιστικής δομής.¹⁶ Η πρόσληψη της κρίσης ως οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού φαινομένου συμπυκνώνει στοιχεία της ιστορικής συγκυρίας αλλά και του τρόπου που αυτή έγινε αντιληπτή από την εκάστοτε υπό εξέταση κοινωνία. Επομένως, η μελέτη της μεσοπολεμικής Μεγάλης Ύφεσης μπορεί να οδηγήσει σε μια νέα εννοιολόγηση του στοιχείου της μεταβολής προκειμένου να καταδειχθούν τα όρια δράσης ενός κράτους, μιας κοινωνίας ή μιας συλλογικότητας.

Με αυτήν την οπτική, θα γίνει επίσης προσπάθεια να εξεταστούν αποχρώσεις του επιστημονικού και πολιτικού λόγου όσον αφορά την ανάλυση και διαχείριση της κρίσης, υποκειμενικές δηλαδή προσεγγίσεις των δημο-

---

15. Βλ. D. E. Moggridge, “The gold standard and national financial policies, 1913-1939”, στο P. Mathias, S. Pollard (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. III, *The industrial economies; the development of economic and social politicise*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, σ. 289.

16. Πβ. G. Noiriel, *Τι είναι η σύγχρονη Ιστορία*; μτφ. Μ. Κορασίδου, Αθήνα, Gutenberg, 2005, σ. 257-258.

οινομικών και νομισματικών μηχανισμών. Στην πραγματικότητα, αυτή η οπτική δεν αρθρώνεται μόνο γύρω από την λειτουργία των κεμενικών πηγών ως αντικατοπτρισμού: δέχεται επίσης ότι ο ίδιος ο λόγος –πολιτικός ή ακαδημαϊκός– παράγει εξουσία, καθώς κατασκευάζει πειθαρχίες και κανονικότητες όχι ως περικλειόμενες έννοιες αλλά ως υπαρκτές πραγματικότητες.¹⁷ Από την άλλη πλευρά, όμως, η ιστορική πραγματικότητα είναι διαφορετική στην ουσία της από τον τρόπο με τον οποίο την αφηγούμαστε ή την κατανοούμε, είτε σε παραλληλία είτε αργότερα από τα ίδια τα γεγονότα.¹⁸ Επομένως, πέρα από την κριτική των πηγών, μια μεθοδολογική σταθερά αποτελεί και η προσέγγιση της ιστορικής συγκυρίας μέσα από την ανάλυση από τα κάτω προς τα πάνω.

Οικονομικές και νομισματικές προσεγγίσεις της κρίσης

Υπό αυτό το πρίσμα αλλά στην αντιστροφή του, είναι σημαντικό ερμηνευτικό εργαλείο για την ιστορική ανάλυση, η «ανάγνωση» της κρίσης από τη σκοπιά των ηγετικών τάξεων. Θα πρέπει, λοιπόν, να επισημανθεί ότι η διεθνής κρίση του 1929 αντιμετωπίστηκε αρχικά με σχετική αισιοδοξία από την ελληνική πολιτική και οικονομική ηγεσία. Ο πρώτος Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος Αλέξανδρος Διομήδης, στην Έκθεση επί του Ισολογισμού της Τράπεζας του έτους 1930, χαρακτήρισε τις αρχές της δεκαετίας ως μια από τις πιο ανώμαλες οικονομικά περιόδους. Σύμφωνα με τον Διομήδη, η διεθνής κρίση του 1929, με άμεσο αντίκτυπο την πτώση των τιμών και των αξιών, είχε ήδη προσλάβει διαρκή και σταθερά χαρακτηριστικά. Ως προς την Ελλάδα όμως οι αρνητικές της συνέπειες χαρακτηρίζονταν περιορισμένες. Κατά τον ίδιο, σε γενικές γραμμές, η ελληνική οικονομία είχε βρεθεί απροετοίμαστη μπροστά στην κρίση, καθώς η πεποίθηση ότι τα χρόνια της ανάπτυξης θα συνεχίζονταν είχε οδηγήσει στην επέκταση της εμπορικής δραστηριότητας¹⁹ και στην υπερβολική αύξηση των τραπεζικών δανειοδο-

17. Πβ. G. Deleuze, *Foucault*, Paris, éd. de Minuit, 1986.

18. R. Kosellek, “Linguistic change and the history of events”, *Journal of Modern History*, (61) 1989, σ. 649.

19. Για τους κύκλους της επιχειρηματικής δραστηριότητας, με θετικό πρόσημο, στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά τη δεκαετία του 1920 και αμέσως πριν το ξέσπασμα της κρίσης, βλ. Matthias Morys, Martin Ivanov, “Common factors in South-East Europe’s business cycles, 1899-1989”, ανακοίνωση στο Fourth Conference of Southeast Europe

τήσεων. Έτσι, με το ξέσπασμα της κρίσης φυσιολογικά οι επιχειρήσεις βρέθηκαν εμπρός σε τεράστιες υποχρεώσεις και οι τράπεζες είδαν το ενεργητικό τους «ακινητοποιημένο».

Μια πρώτη επίπτωση της κρίσης ήταν, επομένως, ο άμεσος περιορισμός των τραπεζικών χορηγήσεων και εν γένει η συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας, με άμεσο αποτέλεσμα τη μείωση των επιχειρηματικών δαπανών. Από την άλλη πλευρά, η διεθνής κρίση κατέστησε μη προσοδοφόρα την επένδυση ελληνικών κεφαλαίων στις αγορές του εξωτερικού, με συνέπεια το 1930 να παρατηρηθεί πλεόνασμα κεφαλαίων στην εσωτερική αγορά: είναι χαρακτηριστικό ότι ο Εμμανουήλ Τσουδερός δήλωνε, στον ετήσιο Απολογισμό της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 1931, ότι η υπερσυσσώρευση κεφαλαίων στην ελληνική αγορά ήταν ένα από τα αίτια της κρίσης. Προκλήθηκε έτσι σημαντική ρευστότητα στις ελληνικές τράπεζες, με αποτέλεσμα ήδη από το 1930 την πτώση των επιτοκίων καταθέσεων, αλλά και την πτώση σε 9% του προεξοφλητικού επιτοκίου. Παρόλα αυτά, η Τράπεζα Ελλάδος αισιοδοξούσε ότι οι προοπτικές για την ελληνική οικονομία ήταν ευνοϊκές, καθώς στο εξής οι ελληνικές επιχειρήσεις ήταν υποχρεωμένες να επικεντρωθούν στην εμπορική δραστηριότητα και να μην στηρίζονται πλέον στην αβεβαιότητα των τραπεζικών χορηγήσεων.

Στην πραγματικότητα, η θετική αντίδραση της ελληνικής οικονομίας στην κρίση, σε αυτήν την πρώτη περίοδο του 1930-1931, καταγράφηκε από περισσότερες τραπεζικές πηγές. Ο Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Ιωάννης Δροσόπουλος, στην Έκθεσή του επί του Απολογισμού της ΕΤΕ για το έτος 1930, παρατηρεί ότι η Ελλάδα μοιραία επλήγη από τη διεθνή οικονομική κρίση, ωστόσο οι αρνητικές συνέπειες στην οικονομία της ήταν κάπως πιο ήπιες από ότι στις άλλες χώρες. Εκτιμούσε ότι οι θετικές προοπτικές εδράζονταν στη σταθερή και συνετή διακυβέρνηση της χώρας, στη διατήρηση της ειρήνης και στη σταθερότητα της ελληνικής οικονομίας. Ως δραστικό μέτρο για την καταπολέμηση της κρίσης ο Δροσόπουλος συγκαταλέγει την πολιτική εξορθολογισμού των δημοσίων οικονομικών. Όπως και ο

Monetary History Network (SEEMHN), 2009. Για τους συγγραφείς ένα από τα αίτια της επιτυχημένης επιχειρηματικότητας κατά την περίοδο αυτή ήταν και οι προστατευτικές συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί σε αυτό το οικονομικό περιβάλλον, μετά τα τέλη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Διοικήτης της Τράπεζας της Ελλάδος, ο ομόλογός του στην ΕΤΕ επισήμανε ότι σε περιόδους κρίσεως τα κεφάλαια αποθησαυρίζονται και δεν πραγματοποιούνται επενδύσεις.

Οι αισιόδοξες εν γένει οπτικές των τραπεζικών κύκλων στις αρχές της δεκαετίας του 1930, καταγράφουν το γεγονός ότι συμπτώματα ύφεσης δεν εμφανίστηκαν αμέσως στην Ελλάδα και, έτσι, διατηρήθηκε η ελπίδα ότι η χώρα θα μπορούσε να τα καταφέρει χωρίς τεράστιες θυσίες. Όπως, όμως, αναφέρθηκε εισαγωγικά, το 1930 η Ελλάδα συμμετείχε στη νομισματική ζώνη του κανόνα χρυσού-συναλλάγματος, πράγμα που φυσικά την καθιστούσε υπόφορη των συνεπειών της διεθνούς οικονομικής κρίσης: το γεγονός ότι η Βρετανία είχε καταστεί το διεθνές κέντρο της νομισματικής ζώνης, μέσω της σύνδεσης των εθνικών νομισμάτων με τη στερλίνα, είχε ως αποτέλεσμα να διατηρούνται στην αγορά του Λονδίνου τα συναλλαγματικά διαθέσιμα των άλλων χωρών.²⁰ Η νομισματική ζώνη του κανόνα χρυσού-συναλλάγματος δημιούργησε, επομένως, πολλαπλές συνδέσεις μεταξύ άνισων οικονομιών, ενώ τις ενσωμάτωσε στο οικονομικό περιβάλλον του βρετανικού νομίσματος. Ως αποτέλεσμα της σύνδεσης –μέσω του νομισματικού παράγοντα– του κέντρου με την ευρωπαϊκή περιφέρεια, η υποτίμηση της στερλίνας το 1931 προκάλεσε πανικό στις κεντρικές ευρωπαϊκές τράπεζες, ενώ για την Ελλάδα κατέστη φανερό ότι οι αρχικές αισιόδοξες αναγνώσεις για την εμβέλεια της κρίσης δεν επιβεβαιώνονταν λόγω και της αλληλεξάρτησης των ευρωπαϊκών οικονομιών.

Όσο δε αφορά τις επιπτώσεις της ελληνικής συμμετοχής στη διεθνή νομισματική κανονικότητα της εποχής, αυτές σχετίζονται και με το αναπτυξιακό υπόδειγμα που εφαρμόστηκε κατά την περίοδο της νομισματικής σταθεροποίησης. Σύμφωνα, λοιπόν, με την εκτίμηση του Καθηγητή Δημοσίων Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Παναγιώτη Δερτιλή ο διευρυμένος δανεισμός, με διεθνή δάνεια που σύναψε το Ελληνικό Κράτος στη δεκαετία του 1920 και κυρίως μετά τη νομισματική σταθεροποίηση του 1928, μεγέθυνε με πλαστό τρόπο τη ζήτηση και την κατανάλωση στην εγχώρια αγορά, ενώ το προϊόν των εξωτερικών δανείων δεν χρησιμοποιήθηκε για επενδυτικούς στόχους, αλλά για να διατηρήσει και να ενισχύσει την εσωτε-

---

20. B. Eichengreen, *Golden fetters. The gold standard and the Great Depression, 1919-1939*. New York/Oxford, Oxford University Press, 1992, p. 203.

ρική κατανάλωση.²¹ Η «ανάγνωση» αυτή συντείνει στην άποψη για ανισόμετρη λειτουργία των νομισματικών ενώσεων, ηγεμονευόμενων από την κυρίαρχη οικονομικά και πολιτικά χώρα. Η λειτουργία όμως της μεσοπολεμικής νομισματικής ζώνης, προσανατολισμένη όπως αναφέρθηκε παραπάνω στη διευκόλυνση της κυκλοφορίας κεφαλαίων στην Ευρώπη και στη συγκέντρωση των νομισματικών αποθεματικών στη Μ. Βρετανία, δεν μπορεί βέβαια να συγκριθεί με τη σημερινή πραγματικότητα της ζώνης του ευρώ: τα σημερινά δημοσιονομικά εργαλεία είναι πολύ περισσότερο εξειδικευμένα επιτυγχάνοντας σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό την ενσωμάτωση των εθνικών οικονομιών στους μηχανισμούς της αγοράς, ενώ η διαδικασία αυτή στηρίζεται από τις πολιτικές και πνευματικές ελίτ εντονότερα και για μεγαλύτερο χρόνο από ότι στον Μεσοπόλεμο.²²

Παρά την υποτίμηση της στεργλίνας το Σεπτέμβριο του 1931 και τη συνεπαγόμενη αποδέσμευσή της από τον χρυσό κανόνα²³, η φιλελεύθερη κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου προσπάθησε να διατηρήσει για μερικούς μήνες (έως τον Μάιο του 1932) την πολιτική της νομισματικής σταθεροποίησης, συνδέοντας τη δραχμή με το δολάριο των ΗΠΑ.²⁴ Επρόκειτο για μια περίοδο αβεβαιότητας για την ελληνική οικονομία, καθώς στόχος ήταν να διατηρηθούν οι θεμελιώδεις αρχές της ακολουθούμενης οικονομικής πολιτικής.

Για να σταθίσουμε καλύτερα την ελληνική όψη της μεσοπολεμικής κρίσης, θα ήταν χρήσιμο να δοθεί ένα πολύ γενικό περίγραμμα της οικονομίας αλλά και της οικονομικής σκέψης, όπως αυτές διαμορφώνονταν κατά την περίοδο που ξέσπασε η κρίση.²⁵ Σε γενικές γραμμές, η συγκυρία των ετών 1928-1932 χαρακτηρίζεται από σταθερές της οικονομικής πολιτικής, με βασικούς πυλώνες τη νομισματική σταθεροποίηση, τον εκσυγχρονισμό του τραπεζικού συστήματος και το άνοιγμα της ελληνικής αγοράς στα διεθνή

21. Π. Δερτιλής, “Το ελληνικόν Δημόσιον χρέος”, *Εργασία*, (5) 1934, σ. 571-573.

22. Πβ. μεταξύ άλλων Ε. Hombssbawm, “World distempers. Interview”, *New Left Review*, (61) 2010, σ. 136.

23. Βλ. Eichengreen, *Globalizing capital...*, όπ. π., σ. 123.

24. Βλ. και παρακάτω για το ζήτημα αυτό.

25. Αναλυτικά για το ζήτημα αυτό βλ. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΙΕΠΕΤ, 1989. Ειδικότερα, για τη διαμόρφωση των γενικών τάσεων στην οικονομική σκέψη της περιόδου και τη θεσμική τους έκφραση, βλ. στο ίδιο, σ. 101-126.

κεφάλαια. Από την άλλη πλευρά, η οικονομική πολιτική των φιλελευθέρων χαρακτηρίστηκε από ένα ευρύ πρόγραμμα δημοσίων έργων²⁶ που στόχευε στη μείωση της ανεργίας. Στο ίδιο πλαίσιο, η προστασία του γεωργικού τομέα –της σημαντικότερης παραγωγικής δραστηριότητας της χώρας²⁷– αποσκοπούσε στην αποτροπή της εσωτερικής μετανάστευσης, αλλά και στην οικονομική και πολιτική ενσωμάτωση της γεωργίας. Ήδη από το 1928, όταν τέθηκε κεντρικά στην πολιτική σκηνή το ζήτημα του εξορθολογισμού των δημοσίων οικονομικών, και έως τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το εγχείρημα καταρχήν του ανοίγματος της ελληνικής οικονομίας και της ανάπτυξης στη συνέχεια των παραγωγικών δομών της χώρας πλαισιώθηκε από την άνθηση της ακαδημαϊκής οικονομικής σκέψης.²⁸ Παράλληλα, η ίδρυση του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου τον Φεβρουάριο του 1932 σηματοδότησε την ανάγκη στάθμισης τόσο των μεγεθών της ελληνικής οικονομίας όσο και των επιπτώσεων της κρίσης κατά τα πρότυπα της στατιστικής μεθόδου της κοινωνίας των Εθνών. Από τον ΑΟΣ αναμενόταν η ανάλυση της εθνικής οικονομικής δραστηριότητας, η παροχή συμβουλευτικού έργου προς την Ελληνική Κυβέρνηση σε θέματα οικονομικής πολιτικής, και η παρατήρηση της κυκλικής δραστηριότητας της διεθνούς οικονομίας, στο πλαίσιο της νομισματικής και δημοσιονομικής αλληλεξάρτησης των εθνικών οικονομιών.²⁹

Η πρώτη δημοσίευση του ΑΟΣ για τους δείκτες της ελληνικής οικονομίας κατά τα έτη 1928-1934 –παρά την αβεβαιότητά τους και παρά το γεγο-

---

26. Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990, σ. 69.

27. Το ζήτημα των επιπτώσεων στην αγροτική παραγωγή της κρίσης, που στην Ελλάδα –και όχι μόνο– εμφανίστηκε αρχικά ως αγροτική κρίση, θα εξεταστεί εδώ παρά μόνο ακροθιγώς. Βλ. συγκεκριμένα για την αγροτική κρίση, Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 219-238, C. Brégianni, “La Dépression Internationale de l’entre-deux-guerres et l’économie rurale grecque (1928-1935). Crise agraire et commercialisation de la production”, *Histoire et Sociétés Rurales*, υπό δημοσίευση.

28. Κ. Κωστής, *Οι τράπεζες και η κρίση, 1929-1932*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο/Εμπορική Τράπεζα, 1986, σ. 20.

29. Αρχείο Ε. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη. Φ. 290. Εισηγητική Έκθεση του Πρωθυπουργού Ε. Βενιζέλου στο Νομοσχέδιο περί της ίδρύσεως του ΑΟΣ, 15 Φεβρουαρίου 1932. Στο Συμβούλιο μετείχαν οι εγκυρότεροι οικονομολόγοι και νομικοί της περιόδου, μεταξύ των οποίων ο Ξ. Ζολώτας, ο Κ. Βαρβαρέσος, ο Α. Σβώλος και ο Γ. Πεσμαζόγλου. Γενικός Γραμματέας του ήταν από το 1932 ο Α. Αγγελόπουλος.

νός ότι δεν είχαν ακόμη αναπτυχθεί τα σύγχρονα στατιστικά εργαλεία καθώς κατά την περίοδο αυτή το στατιστικό πρότυπο της ΚτΕ που αποτελούσε το μοντέλο των εθνικών στατιστικών ήταν κεινσιανής λογικής-, μας δίνει ένα πρώτο πλαίσιο για τη μελέτη της ελληνικής κρίσης. Ως βάση του γενικού δείκτη λαμβάνεται το έτος 1928 (100), έτος κατά το οποίο σημειώνεται μικρή άνοδος σε σχέση με τα προηγούμενα έτη.³⁰ Για το 1929 επιβεβαιώνεται ότι η κρίση δεν έχει ακόμη εκδηλωθεί στη χώρα, καθώς οι αναπτυξιακοί ρυθμοί συνεχίζουν να είναι ανοδικοί. Το αναπτυξιακό πρόσημο αντιστρέφεται ήδη από το 1930, ενώ η υφεσιακή τάση της ελληνικής οικονομίας βαθαίνει το 1931 και κυρίως το 1932. Ωστόσο, από το 1933 καταγράφεται μια βελτίωση του γενικού οικονομικού δείκτη. Το 1934 μάλιστα ο γενικός δείκτης της ελληνικής οικονομικής δραστηριότητας ξεπερνά εκείνον του 1928, έτους βάσης. Κρατάμε αυτά τα δεδομένα για τη συνέχεια της ανάλυσης. Περισσότερο ενδεικτική για την κατάσταση στην ελληνική οικονομία είναι η διακύμανση της γεωργικής παραγωγής, τόσο όσον αφορά τον όγκο της όσο και την αξία: η κρίση στην Ελλάδα εκδηλώθηκε καταρχήν ως δριμεία γεωργική κρίση λόγω της βαρύνουσας σημασίας των αγροτικών προϊόντων για το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας, ενώ σε ευρωπαϊκό επίπεδο το 1930-1931 οι τιμές των γεωργικών προϊόντων έπεφταν δραματικά.³¹ Συνεπεία των αρνητικών αυτών εξελίξεων, σε ευρωπαϊκό επίπεδο στις αρχές της δεκαετίας του 1930 αρχίζει να καταγράφεται η στροφή από τα φιλελεύθερα οικονομικά υποδείγματα προς τον οικονομικό εθνικισμό, πράγμα που αντικατοπτρίστηκε και στα φορα των συλλογικών οικονομικών οργάνων της ΚτΕ.³²

Η πτώση των οικονομικών δεικτών αντανακλάται και στη ρεαλιστικότερη αποτίμηση της κρίσης από την πλευρά της κεντρικής πολιτικής, παρά τις αρχικές αισιόδοξες προσεγγίσεις των τραπεζικών κύκλων. Έτσι, ο Υπουργός Οικονομικών Γ. Μαρής στην εισηγητική του ομιλία επί του Προϋπολογισμού του οικονομικού έτους 1931-1932, καταγράφει τις αρνητικές επιπτώ-

---

30. Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, *Δείκται της ελληνικής οικονομικής δραστηριότητος κατά τα έτη 1928-1935*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1935.

31. Βλ. αναλυτικά: Brégianni, “La Dépression internationale de l’entre-deux-guerres et l’économie rurale grecque (1928-1935)...”, *όπ. π.*

32. Στο ίδιο & Κ. Μπρέγιαννη, «Διακρατική συνεργασία και κυρίαρχες ιδεολογίες στην περίοδο του οικονομικού εθνικισμού. Μια αντίφαση του ελληνικού μεσοπολέμου;», στο *Νεοελληνικά Ιστορικά*, (1) 2010, σ. 37-58.

σεις της διεθνούς ύφεσης στην ελληνική οικονομία, ενώ αιτιολογεί την εγχώρια κρίση στη βάση της αλληλεξάρτησης των επιμέρους εθνικών οικονομιών. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την επίσημη αυτή αποτίμηση, η κρίση εδραζόταν και σε εγχώριους παράγοντες καθώς η Ελλάδα είχε μια μακρά περίοδο πολεμικών και πολιτικών περιπετειών που την είχε εξασθενήσει δημοσιονομικά, ενώ δεν είχε δώσει πλήρη αποτελέσματα το πρόγραμμα των Φιλελευθέρων για την οικονομική ανόρθωση της χώρας, πρόγραμμα που βρισκόταν σε εξέλιξη. Ο Γ. Μαρής, ωστόσο, επισήμαινε ότι τα δραματικά συμπτώματα της ύφεσης που παρατηρούνταν σε άλλες χώρες δεν είχαν την ίδια ένταση στην Ελλάδα, καθώς οι βασικές της επιπτώσεις εντοπίζονταν στη μικρή αύξηση των πτωχεύσεων μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, τη μείωση των επιχειρηματικών κερδών και τη συσσώρευση καταθέσεων στις τράπεζες. Ως κατακλείδα, το επιστέγασμα της ελληνικής οικονομικής πολιτικής παρέμενε η νομισματική σταθεροποίηση και η συμμετοχή της χώρας στον κανόνα χρυσού-συναλλάγματος, βασισμένη στην αύξηση του καλύμματος της Τράπεζας της Ελλάδος.

Σε αυτό το γενικό περίγραμμα, έχει τη σημασία της η ανάλυση της κρίσης από τη φιλελεύθερη σκοπιά του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας Ε. Τσουδερού. Σε ανακοίνωσή του προς το Διοικητικό Συμβούλιο της Τράπεζας την 4η Νοεμβρίου 1931, λίγο μετά τον διορισμό του στη διοίκηση της Τράπεζας, ο Τσουδερός επισήμανε με τη σειρά του ως βαθύ αίτιο της πρωτοφανούς στην Οικονομική Ιστορία, όπως τη χαρακτηρίζει, κρίσης την αλληλεξάρτηση των εθνικών οικονομιών, αλλά και την κεφαλαιακή συσσώρευση με εύκολη κυκλοφορία κεφαλαίων σε διεθνές επίπεδο.³³

Πέρα από τα διεθνή χαρακτηριστικά της κρίσης, στην ανάλυση του Τσουδερού συγκαταλέχθηκαν και οι δομικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, για τον ίδιο η κρίση ξέσπασε λόγω της οικονομικής ατάκειας που τα κράτη επεδίωξαν στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέ-

---

33. Τράπεζα Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού επί του Διοικητού επί του Ισολογισμού έτους 1931*, Αθήνα, Κ. Σ. Βλαστός, 1932. Βλ. αναλυτικότερα για το ίδιο θέμα Κ. Μπρέγιανη, *Νεοελληνικό Νόμισμα. Κράτος και ιδεολογία από την Επανάσταση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2011, σ. 295. Επίσης για τις θέσεις των ακαδημαϊκών οικονομολόγων όσον αφορά την κρίση βλ. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΙΕΠΕΤ, 1989.

μου και που λειτούργησε ως συγκυριακός προστατευτισμός.³⁴ Υπό την οπτική του Τσουδερού, η συσσώρευση κεφαλαίου στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων και κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δημιούργησαν τεχνηέντως οικονομική ευημερία³⁵ που, ωστόσο, δεν διήρκησε. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 η Μικρασιατική Εκστρατεία και η εισροή 1.200.000 προσφύγων, μετά την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική αύξηση των δημοσίων δαπανών, ενώ η νομισματική κυκλοφορία αποσταθεροποιήθηκε λόγω της αναγκαστικής κυκλοφορίας τραπεζογραμμάτιων και της υποτίμησης του εθνικού νομίσματος. Οι στρατιωτικές δε δαπάνες επιβάρυναν τον κρατικό προϋπολογισμό. Ωστόσο, η δομή της ελληνικής οικονομίας ελάφρυνε κάπως τα συμπτώματα της κρίσης, καθώς η βιομηχανική παραγωγή ήταν προορισμένη για εσωτερική κατανάλωση, ενώ οι κρατικές επενδύσεις για δημόσια έργα απέτρεψαν την υψηλή ανεργία. Σύμφωνα με τον Τσουδερό, η κατάσταση θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί με ελαφρώς προστατευτικά μέτρα. Παρατηρούμε ότι ο –πολιτικά μετριοπαθής φιλελεύθερος– Τσουδερός,³⁶ ως διαμορφωτής της ελληνικής οικονομικής πολιτικής από τη θέση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, ακολουθεί τη γενικότερη ευρωπαϊκή τάση που κατά την περίοδο αυτή προκρίνει πλέον τον εντονότερο οικονομικά ρόλο του Κράτους προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες της κρίσης.

Πράγματι, στις αρχές της δεκαετίας του 1930 το προγενέστερο φιλελεύθερο υπόδειγμα, αναφορικά με τη διαχείριση της κρίσης μέσω της νομισματικής σταθερότητας και του περιορισμένου οικονομικού ρόλου του Κράτους, είχε προφανώς αποτύχει.³⁷ Η τομή που επέφερε η κρίση του 1929,

34. Η συσχέτιση εξάλλου της Μεγάλης Ύφεσης με τις επιπτώσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και με δομικές αιτίες που προϋπήρχαν του 1929, ήταν κυρίαρχη στη δυτικοευρωπαϊκή οικονομική σκέψη του Μεσοπολέμου. Βλ. G. M. Henry, *La crise de 1929*, Paris, A. Colin, 2009.

35. Πβ. τις σχετικές παρατηρήσεις για την προστατευτική επίδραση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στις βαλκανικές οικονομίες: Morys, Ivanov, “Common Factors in South-East Europe’s Business Cycles, 1899 - 1989”..., *όπ. π.*

36. Για την προσωπικότητα του Τσουδερού και για τις πολιτικές του πεποιθήσεις, βλ. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Εμμανουήλ Τσουδερός, 1882-1956*, Αθήνα, Τράπεζα Ελλάδος, 2013.

37. Βλ. Μπρέγαννη, «Διακρατική συνεργασία και κυρίαρχες ιδεολογίες στην περίοδο του οικονομικού εθνικισμού. Μια αντίφαση του ελληνικού μεσοπολέμου;»..., *όπ. π.*

όσον αφορά την αλλαγή του ευρύτερου οικονομικού και νομισματικού υποδείγματος, καθίσταται περισσότερο εμφανής, αν λάβουμε υπόψιν ότι, στη Γερμανία ειδικά, κατά τη δεκαετία του '20 η σοσιαλδημοκρατία, αλλά και η κομμουνιστική αριστερά, δεν απέβλεπε στον ενισχυμένο ρόλο του Κράτους προκειμένου για τη διαχείριση της πληθωριστικής κρίσης που ακολούθησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη χώρα.³⁸ Εξάλλου, στη δεκαετία του 1920 ακόμη και η Comintern ανέπτυξε τη θεωρία της σταθεροποίησης του καπιταλιστικού συστήματος.³⁹ Αντίθετα, στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ο E. Varga, μέλος της Εκτελεστικής Γραμματείας και επικεφαλής των οικονομολόγων της Comintern (1920-1921 & 1928-1943), επιχειρηματολόγησε ότι η διεθνής ύφεση ήταν ένα σημάδι της γενικής παρακμής του καπιταλισμού και της ανικανότητάς του να διαχειριστεί την παγκόσμια οργάνωση της αγοράς, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η επάνοδος του καπιταλιστικού συστήματος στην ευημερία ήταν αδύνατη.⁴⁰

Συνεπώς, και από την πλευρά των ελληνικών οικονομικών κύκλων, η κρίση του 1929 εξετάστηκε υπό την οπτική των διακυμάνσεων του κανόνα χρυσού-συναλλάγματος στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού του κεφαλαίου, ενώ ελήφθησαν υπόψιν οι διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας. Αυτή η ανάγνωση της κρίσης δεν είναι πολύ διαφορετική από τη σύγχρονη ανάλυση που συνδέει την εκδήλωση της Μεγάλης Ύφεσης με τη μείωση των συναλλαγματικών αποθεματικών των κεντρικών τραπεζών⁴¹ και τη μετάδοσή της κυρίως μέσα από τις διακυμάνσεις του κανόνα χρυσού-συναλλάγματος.⁴²

Σε νομοθετικό τώρα επίπεδο, τα πρώτα μέτρα για την προστασία του

---

38. H. James, *The German Slumb. Politics and Economics. 1924-1936*, Oxford, Clarendon Press, 1986, σ. 327.

39. Στο ίδιο, σ. 326.

40. E. Varga, *La crise économique, sociale, politique*, introduction de J. Wolikow, Paris, éditions sociales, 1976, [ανατ. της παρισινής έκδοσης του 1935], σ. 174. Βλ. επίσης για τις διαφορετικών αποχρώσεων ιδεολογικές σημασίες της μεσοπολεμικής κρίσης: Κ. Μπρέγιανη, «Εκσυγχρονιστικά πρότυπα έναντι προστατευτικών μέτρων; Μεσοπολεμικές πρακτικές για την ελληνική αγροτική οικονομία», *Νεοελληνικά Ιστορικά*, 3 (2012), σ. 69-101.

41. B. Bernanke, H. James, «The Gold Standard, deflation, and financial crisis in the Grate Depression: An international comparison», στο G. Hubbard (επιμ.), *Financial markets and financial crisis*, Chicago/ London, The University of Chicago Press, 1991.

42. B. Bernanke, «The Macroeconomics of the Great Depression: A Comparative Approach», *Journal of Money, Credit, and Banking*, (27) 1995/1, σ. 2.

ελληνικού εθνικού νομίσματος νομοθετήθηκαν το φθινόπωρο του 1931, λίγο μετά την αποσύνδεση της στερλίνας από τον κανόνα χρυσού-συναλλάγματος τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Φυσικά, όπως προαναφέρθηκε, το γεγονός είχε προκαλέσει αλυσιδωτές αντιδράσεις και μεγάλη ανησυχία στις κεντρικές τράπεζες των χωρών που είχαν συνδέσει το νόμισμά τους με τη στερλίνα.⁴³ Η Τράπεζα της Ελλάδος είχε ωστόσο ήδη μειώσει στο $\frac{1}{4}$ του καλύμματος που διατηρούσε σε στερλίνες, και επομένως μόνο αυτό το τμήμα των συναλλαγματικών αποθεματικών είχε υποτιμηθεί.⁴⁴ Από την άλλη πλευρά, το ελληνικό δημόσιο χρέος σε στερλίνες μειώθηκε με τη σειρά του, αποφέροντας όφελος 100 εκατομμυρίων δραχμών σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση. Η Ελλάδα συνέχισε να μετέχει στον κανόνα χρυσού-συναλλάγματος, αντικαθιστώντας τη στερλίνα με το δολάριο. Στις 21 Σεπτεμβρίου 1931 η Τράπεζα Ελλάδος όρισε την ισοτιμία του δολαρίου σε 77,05 δραχμές.⁴⁵

Όπως προαναφέρθηκε, εκτός από τη σύνδεση με το δολάριο, ελήφθησαν μέτρα προστασίας του εθνικού νομίσματος. Με Αναγκαστικούς Νόμους τέθηκαν αυστηροί περιορισμοί στην αγοραπωλησία συναλλάγματος, ενώ το μονοπώλιό της εκχωρήθηκε στην Τράπεζα Ελλάδος.⁴⁶ Παράλληλα με την προσπάθεια ελέγχου της εξαγωγής συναλλάγματος επιβλήθησαν, επίσης, περιορισμοί στην εισαγωγή ορισμένων προϊόντων. Παρόλο που τα μέτρα είχαν ως στόχο την ενίσχυση του εθνικού νομίσματος, η διατήρηση της σύνδεσης με τον κανόνα χρυσού-συναλλάγματος υποδεικνύει ότι δεν αναιρέθηκε ο οικονομικός φιλελευθερισμός του Ελληνικού Κράτους. Σε αυτό το πνεύμα, ανατρέχουμε και πάλι στον Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Ε. Τσουδερό, ο οποίος δήλωνε ότι δεν υποστηρίζει θεωρητικά τα μέτρα ελέγχου του εισαγωγικού εμπορίου, παρά τη γενικευμένη διεθνή πρακτική της εφαρμογής τους. Θεωρούσε, επιμένοντας στην πολιτική της

43. Βλ. Β. Eichengreen, *Golden fetters*, όπ. π., σ. 203.

44. Βλ. και Ξ. Ζολώτας, «Η αγγλική κρίσις και η δραχμή», *Εργασία*, 26-9-1931, σ. 1017-1018.

45. Βλ. Τράπεζα Ελλάδος, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αθήνα, 1978.

46. Βλ. Αναγκαστικός Νόμος της 28ης Σεπτεμβρίου 1931, ΦΕΚ 335, «περί προστασίας του εθνικού νομίσματος», Διάταγμα της 8ης Οκτωβρίου 1931, «περί συμπληρώσεως διατάξεων του Αναγκαστικού Νόμου της 28ης Σεπτεμβρίου περί προστασίας του εθνικού νομίσματος».

νομισματικής σταθεροποίησης που ο Βενιζέλος εφάρμοσε από το 1928, ότι τα μέτρα αυτά έχουν ως στόχο να κατανεύσουν τον πανικό των αγορών και να δώσουν στην Ελληνική Κυβέρνηση τον απαραίτητο χρόνο προκειμένου να επιλέξει τα απαραίτητα εργαλεία για την αντιμετώπιση της κρίσης. Έκρινε, επίσης, ότι η διορθωτική παρέμβαση του Κράτους έθετε σοβαρά εμπόδια στη μαζική εξαγωγή κεφαλαίων και στην επένδυσή τους στις αγορές του εξωτερικού.

Ωστόσο, η διατήρηση της χρυσής βάσης και ο μετριοπαθής προστατευτισμός του Κράτους δεν ήταν δυνατό να αντιμετωπίσουν τη σφοδρότητα της κρίσης. Τα δημοσιονομικά της χώρας είχαν τρωθεί με δεινό τρόπο λόγω της βρετανικής κρίσης, καθώς το Λονδίνο ήταν η βασική πηγή εξωτερικού δανεισμού που επέτρεπε τη συνέχιση του προγράμματος δημοσίων έργων, αλλά και η βασική εξαγωγική αγορά για την Ελλάδα. Παράλληλα, τα προστατευτικά νομισματικά μέτρα μείωσαν τις δόσοληψίες σε συνάλλαγμα και γενικά την κίνηση κεφαλαίων. Σταδιακά, η αδύναμη θέση στην οποία βρέθηκε η ελληνική οικονομία οδήγησε στη μείωση των συναλλαγματικών αποθεματικών στην Τράπεζα της Ελλάδος. Έτσι, τον Ιανουάριο του 1932 το κάλυμμα της Τράπεζας ανταποκρινόταν μόνο στο 40% των υποχρεώσεών της.⁴⁷ Παρά τις προσπάθειες, δεν κατέστη δυνατό να ελεγχθεί η κερδοσκοπία σε βάρος του εθνικού νομίσματος, με συνέπεια τη συνεχή υποτίμηση της αξίας της δραχμής σε σχέση με το δολάριο στην παράνομη αγορά. Παρά το γεγονός ότι επίσημα η ισοτιμία διατηρούνταν σε 78 δραχμές, τον Απρίλιο του 1932 είχε φθάσει στην ανεπίσημη αγορά τις 120 δραχμές. Σύμφωνα δε με την ανάλυση των οργάνων της Κοινωνίας των Εθνών, τα νομισματικά αποθεματικά της κεντρικής Τράπεζας κατήλθαν τον Φεβρουάριο του 1932 στο $\frac{1}{3}$ εκείνων της περιόδου της σταθεροποίησης, πράγμα που ήταν καθοριστικής σημασίας, καθώς η ανισορροπία του εμπορικού ισοζυγίου και γενικά η μείωση των συναλλαγματικών εισροών στη χώρα λόγω της κρίσης καθιστούσε αναγκαία την κάλυψη των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού από τα συναλλαγματικά αποθεματικά της Τράπεζας της Ελλάδος.⁴⁸ Ειδικά το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, συνέρρηξε έντονα στην

---

47. Τράπεζα Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού επί του Διοικητού επί του Ισολογισμού έτους 1932*, Αθήνα, Κ. Σ. Βλαστός, 1933.

48. Βλ. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Φ. 062, Société des Nations.

εμφάνιση της ελληνικής κρίσης, όπως επισήμαιναν τόσο οι Έλληνες οικονομολόγοι της περιόδου, όσο και τα αρμόδια όργανα της ΚτΕ: πράγματι, το έλλειμμα έφθανε το 45% για το έτος 1929 και το 40% για το 1930.⁴⁹ Σε πραγματικούς αριθμούς, το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου κυμαινόταν από 6 εκατομμύρια έως 10 εκατομμύρια λίρες στεργλίνες, κατάσταση που αναμενόταν να επιβαρυνθεί λόγω της διεθνούς κατάστασης.

Πολιτική και κοινωνική διαχείριση της κρίσης

Η δημοσιονομική αστάθεια και η κερδοσκοπία σε βάρος του εθνικού νομίματος αναρρούσαν φυσικά *de facto* τη νομισματική σταθεροποίηση. Σταδιακά διανοούμενοι και πολιτικοί άρχισαν να στρέφονται προς την ιδέα εγκατάλειψης του χρυσού κανόνα. Σύμφωνα με τον βασικό εκπρόσωπο της σοσιαλδημοκρατικής σκέψης στην Ελλάδα Αλέξανδρο Παπαναστασίου, θα έπρεπε να αρθεί η νομισματική σταθεροποίηση αλλά κυρίως να ληφθούν μέτρα που θα άλλαζαν εξ ολοκλήρου το νομισματικό σύστημα και την εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική, με στόχο την προστασία της εθνικής παραγωγής και τη δημοσιονομική εξισορρόπηση.⁵⁰ Να σημειωθεί, επίσης, εδώ ότι τόσο το ΚΚΕ όσο και τμήμα των αγροτιστών θεωρούσαν από πολύ νωρίτερα ότι η ακολουθούμενη πολιτική νομισματικής σταθερότητας εδραζόταν αποκλειστικά στην υπεράσπιση των συμφερόντων της αστικής τάξης και ότι είχε ως αποτέλεσμα την προλεταριοποίηση του μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού πληθυσμού.

Η εκτίμηση για την πτώση του βιοτικού επιπέδου στον αγροτικό χώρο επιβεβαιώνεται και από τις αποτιμήσεις των ανώτερων διοικητικών στελεχών της Αγροτικής Τράπεζας, καθώς στους Απολογισμούς της Τράπεζας των ετών 1930 και 1931 περιγράφεται με δραματικούς τόνους η κατάσταση που επικρατούσε στην ελληνική ύπαιθρο. Εξάλλου, από την ίδια τη Διεθνή σημειωνόταν ότι το ΚΚΕ ήταν από τις λίγες διεθνώς περιπτώσεις κομμουνι-

---

Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la quarante-cinquième session du Comité (Paris 3-24 mars 1932), σ. 13.

49. Στο ίδιο, σ. 8 & 10.

50. Βλ. Αλέξανδρος Παπαναστασίου, «Είναι συμφέρουσα η απομάκρυνσις εκ της χρυσής βάσεως;», στο *Εργασία*, τχ. 119, 1932.

στικού κόμματος που κατάφερε να εκμεταλλευτεί προς όφελός του τη δυσσάρεσκεια του αγροτικού κόσμου.⁵¹ Σε αυτό το πνεύμα, θα πρέπει ίσως να εντάξουμε και τους πολιτικούς λόγους του Ε. Βενιζέλου, ο οποίος ήδη από το 1928-1929 επεσήμανε ότι η προστασία της γεωργίας αποτελούσε το μόνο ασφαλές έργο για τη διαχείριση της κοινωνικής ειρήνης και του κοινοβουλευτικού καθεστώτος στην Ελλάδα.⁵² Πράγματι, η συνολική προστασία του αγροτικού χώρου και ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας αποτελούσε μέρος του πολιτικού προγράμματος των Φιλελευθέρων, προστασία που φυσικά μετά την εκδήλωση της κρίσης πήρε εντονότερο, ποιοτικά και ποσοτικά, χαρακτήρα με μέτρα όπως η συγκέντρωση της σιτοπαραγωγής, η δασμολογική προστασία των προϊόντων και η εξάπλωση του γεωργικού ενεχύρου.

Σε αυτό το πολιτικό και οικονομικό κλίμα, η Τράπεζα της Ελλάδος είχε από τον Ιανουάριο του 1932 αποταθεί –μέσω των συμβούλων της Horace G. F. Finlayson⁵³ και Κυριάκου Βαρβαρέσσου– στη Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ με στόχο την εξέταση της “θέσης” της κεντρικής Τράπεζας και την περαιτέρω συνεργασία του διεθνούς οργανισμού με την ελληνική πλευρά. Με τη συγκατάθεση της Ελληνικής Κυβέρνησης, η Τράπεζα της Ελλάδος κάλεσε ένα από τα μέλη της Δημοσιονομικής Επιτροπής στην Ελλάδα προκειμένου να προβεί στην εκτίμηση της θέσης της Τράπεζας και της εκτέλεσης του Προϋπολογισμού της Γενικής Κυβέρνησης.⁵⁴ Παράλληλα, η

---

51. E. Varga, *La crise économique, sociale, politique*, introduction de J. Wolikow, Paris, éditions sociales, 1976, [ανατ. της παρισινής έκδοσης του 1935], σ. 326.

52. Βλ. για παράδειγμα την ομιλία του Ε. Βενιζέλου, Βουλή των Ελλήνων, *Επίσημη Εφημερίς της Συνελεύσεως*, Περίοδος Β΄-Σύννοδος Α΄, συνεδρίαση της 3ης Ιουλίου 1929.

53. Για την παρουσία και τη συμμετοχή στη λειτουργία της Τράπεζας του Finlayson, από το 1928 έως το 1937, βλ. Ψαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος ...*, όπ. π., σ. 124-127. Από τη μελέτη διαφόρων παραδειγμάτων κατά την περίοδο αυτή, φαίνεται πως ο Finlayson έπαιξε και ένα διαμεσολαβητή μεταξύ της ελληνικής και των ξένων κεντρικών τραπεζών, ειδικά κατά την περίοδο της λειτουργίας του κανόνα χρυσού-συναλλάγματος. C. Brégianni, “Stories and myths: Greek gold transfers during the World War II and beyond”, στο G. Depeyrot, C. Brégianni, M. Kovalchuk (επιμ.), *Three conferences on International Monetary History*, Wetteren, Moneta, 2013, σ. 261-263.

54. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Φ. 062, Société des Nations. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la quarante-quatrième session du Comité (Genève, 11-22 janvier 1932).

Ελληνική Κυβέρνηση ζήτησε επίσημα από την Κοινωνία των Εθνών τη διακοπή της εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους –εσωτερικού και εξωτερικού– για μια περίοδο πέντε ετών.⁵⁵ Η Ελλάδα, επίσης, ζήτησε τη χορήγηση νέου εξωτερικού δανείου ύψους 50 εκατομμυρίων δολαρίων⁵⁶, με σκοπό την ολοκλήρωση του προγράμματος δημοσίων έργων και κυρίως των αδρευτικών έργων στη Μακεδονία.⁵⁷

Στο τέλος Μαρτίου του 1932, κι ενώ –όπως προαναφέρθηκε– η βενιζελική κυβέρνηση είχε ξεκινήσει διαπραγματεύσεις με τη Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών προκειμένου να της χορηγηθεί νέο εξωτερικό δάνειο που ουσιαστικά θα επέτρεπε τη διατήρηση της νομισματικής σταθεροποίησης, η Δημοσιονομική Επιτροπή έδωσε την έγκρισή της αφενός για τη διακοπή της εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους, αλλά και –κάτω από ορισμένους όρους– την υποστήριξή της για τη σύναψη του νέου δανείου. Συνοπτικά, μερικοί από τους όρους ήταν η ιδιωτικοποίηση των ελληνικών σιδηροδρόμων, η ενίσχυση του ανεξάρτητου χαρακτήρα της Τράπεζας της Ελλάδος, η διακοπή του προγράμματος δημοσίων έργων, η μείωση των δημοσίων δαπανών και ο έλεγχος των εισαγωγών προκειμένου να αποφευχθούν οι συναλλαγματικές εκροές για οποιονδήποτε άλλο λόγο, πλην της εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους.⁵⁸ Ειδικά ο τελευταίος όρος κρινόταν απαραίτητος προκειμένου να δοθεί η έγκριση της ΚτΕ για τη σύναψη του νέου δανείου, ενώ σύμφωνα με τη σχετική Έκθεση της Δημοσιονομικής Επιτροπής το νέο δάνειο θα οδηγούσε στη συνέχιση του αρδευτικού προγράμματος της γεωργικής γης, πράγμα που επρόκειτο να επιδράσει θετικά στην κανονική εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους μέσω της αύξησης της εθνικής παραγωγής (της βελτίωσης, δηλαδή του ΑΕΠ). Είναι εμφανές ότι η Δημοσιονομική Επιτροπή πρότεινε ένα πρόγραμμα με διπλό περιεχόμενο: αφενός, τη συρρίκνωση της ελληνικής οικονομίας προκειμένου να αποκατασταθεί η δημοσιονομική και νομισματική σταθερότητα. Αφετέρου, δινόταν έμφαση στη βελτίωση της αγροτικής παραγωγής, προκειμένου να ενι-

---

55. Αρχείο Ελευθέρου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Φ. 062, ο Neville Chamberlain προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, 28 Ιανουαρίου 1932.

56. Στο ίδιο.

57. Société des Nations. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la quarante-cinquième session du Comité (Paris 3-24 mars 1932),... *όπ. π.*, σ. 13.

58. Στο ίδιο, σ. 14-15.

σχυθεί το ΑΕΠ και, άρα, η εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους της χώρας. Ως προϋπόθεση, επίσης, για τη χορήγηση της υποστήριξής της, τα δημοσιονομικά όργανα της ΚτΕ επέμειναν στη στενότερη συνεργασία της κυβέρνησης με τον Μ. Finlayson, τον ειδικό για τα δημοσιονομικά σύμβουλο της Τράπεζας της Ελλάδος. Επιπροσθέτως, πρότειναν τον διορισμό ενός ειδικού συμβούλου –προερχόμενου από την ΚτΕ– στο ελληνικό Υπουργείο Οικονομικών, ο οποίος θα καθοδηγούσε την Ελληνική Κυβέρνηση σε θέματα δημοσιονομικής πολιτικής και εφαρμογής του κρατικού προϋπολογισμού.⁵⁹

Οι όροι δεν έγιναν δεκτοί από τη βενιζελική πλευρά και ειδικά από τον Υπουργό Οικονομικών Γ. Μαρή. Έτσι, η ΚτΕ τον Απρίλιο του ίδιου έτους αρνήθηκε τη χορήγηση νέου εξωτερικού δανείου.⁶⁰ Στις 26 Απριλίου η Ελλάδα εγκατέλειψε θεσμικά τον κανόνα χρυσού-συναλλάγματος και το εθνικό νόμισμα επανήλθε σε καθεστώς αναγκαστικής κυκλοφορίας,⁶¹ ενώ είχε προηγηθεί η θεσμοθέτηση ισχυρού προστατευτικού πλαισίου για τη νομισματική κυκλοφορία.⁶² Η δραχμή υποτιμήθηκε σημαντικά, με αποτέλεσμα στις αρχές του επόμενου έτους η στερλίνα να φθάσει τις 628 δραχμές. Στις 5 Μαΐου 1932 το Ελληνικό Κράτος κήρυξε στάση πληρωμών του δημοσίου χρέους, ενώ τον Ιούλιο επιβλήθηκε με νόμο η μετατροπή σε δραχμές των χρεών –δημόσιων και ιδιωτικών– που είχαν συναφθεί σε συνάλλαγμα. Είναι χαρακτηριστικό για τις κυρίαρχες οικονομικές απόψεις της εποχής ότι

---

59. Η πρόταση για μεταφορά τεχνογνωσίας αποτελούσε πρακτική της ΚτΕ για τη μεσοπολεμική περίοδο. Για τη δράση των εμπειρογνομόνων της Κοινωνίας των Εθνών στην Τουρκία και τη συνεργασία τους σε τεχνοκρατικό επίπεδο με τις τουρκικές οικονομικές αρχές, βλ. Aykiz Dogan, *The beginning of technical cooperation between the League's economic and financial section and the Turkish Statistical Office*, στο C. Brégianni, R. Cusso (éds.), *Politiques économiques des institutions internationales en perspective diachronique*, Paris, LaDéHis-CRHEHESS, υπό εκδ. σε ηλεκτρονική μορφή.

60. Βλ. και Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η κρίση του Μεσοπολέμου*, ελλ. μτφ., Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2002, σ. 223-232.

61. Νόμος 5.422, «Περί αναστολής της υποχρέωσης της Τραπέζης της Ελλάδος προς εξαργύρωση των τραπεζικών γραμματίων αυτής και περί ρυθμίσεως της αγοράς και πωλήσεως συναλλάγματος», ΦΕΚ 133, 26 Απριλίου 1932.

62. Νόμος 5.406, 21 Απριλίου 1932, «Περί κυρώσεως του από 28 Σεπτεμβρίου 1931 “περί προστασίας του εθνικού νομίσματος” και του από 8 Οκτωβρίου 1931 “περί συμπληρώσεως του από 28 Σεπτεμβρίου 1931 “περί προστασίας του Εθνικού Νομίσματος” αναγκαστικών νόμων”, ως και του Νομοθετικού Διατάγματος της 1ης Φεβρουαρίου 1932 “περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των περί προστασίας της δραχμής μέτρων”».

έντονη ήταν η κριτική που ασκήθηκε στο εξωτερικό ιδίως για την πολιτική απόφαση της υποχρεωτικής μετατροπής σε δραχμές των ιδιωτικών χρεών που είχαν συναφθεί σε εξωτερικό συνάλλαγμα.⁶³

Μια σύντομη αναφορά στις άμεσες συνέπειες της στάσης πληρωμών, αναδεικνύει τις δημοσιονομικές πτυχές του γεγονότος: έτσι, το 1931-1932 η εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους κάλυπτε το 31,1% των συνολικών κρατικών εξόδων, ενώ το αμέσως επόμενο έτος το ποσοστό αυτό κατήλθε σε 18,9%, με πτωτικές τάσεις για τα επόμενα έτη.⁶⁴ Όπως είναι γνωστό, μετά τη στάση πληρωμών και έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το Ελληνικό Κράτος προχώρησε σε διάφορες φάσεις διαπραγματεύσεων με τους πιστωτές του, αναφορικά με το ποσοστό εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους.⁶⁵ Ωστόσο, σε προτεραιότητα τέθηκε η εξυπηρέτηση των δανείων του 19ου αιώνα που είχαν συναφθεί σε συνάλλαγμα χρυσής βάσης και που είχαν τεθεί υπό τον έλεγχο της ΔΟΕ το 1898. Το σκέλος αυτό του δημοσίου χρέους αποπληρώθηκε στο σύνολό του.⁶⁶

Από την πλευρά της κεντρικής οικονομικής πολιτικής, την ίδια χρονική περίοδο με τη στάση πληρωμών, μια σειρά νόμων προσδιόρισε τη συνέχιση του προγράμματος δημοσίων έργων. Επομένως, μετά τη στάση πληρωμών και την άρση της νομισματικής σταθεροποίησης, το κράτος ενισχύοντας τον επιχειρηματικό του ρόλο στράφηκε προς την αναδιάρθρωση των παραγωγικών τομέων και την ενίσχυση της εσωτερικής αγοράς. Για παράδειγμα, το ίδιο το έτος της στάσης πληρωμών, μια σειρά νομοθετημάτων καθόρισε τη συνέχιση του προγράμματος δημοσίων έργων και πιο συγκεκριμένα των αρδευτικών έργων και των έργων οδοποιίας. Δεν είναι χωρίς σημασία να αναφερθεί ένα αχρονολόγητο σημείωμα του Ελευθερίου Βενιζέλου, όπου σημειωνόταν ως κεντρικός άξονας της κεντρικής πολιτικής η διατήρηση

---

63. Βλ. σχετικό άρθρο στη *Zurcher Zeitung*, 20 Ιουλίου 1932. Επίσης: Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φ. 063, Έκθεση της Πρεσβείας των ΗΠΑ στην Αθήνα, 12 Σεπτεμβρίου 1932.

64. Α. Αγγελόπουλος, “Τα δημόσια οικονομικά της Ελλάδος κατά τη δεκαετίαν 1924-1934”, *Εργασία*, 18 Μαΐου 1934, σ. 601. Στο άρθρο επισημαίνεται ότι έως τη στάση πληρωμών, η εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους παρουσίαζε αυξητικές τάσεις συνεπεία του διευρυνόμενου εξωτερικού δανεισμού, από το 1924 και μετά. Στο ίδιο, σ. 602.

65. Βλ. ενδεικτικά, Δερτιλής, “Το ελληνικόν Δημόσιον χρέος”..., *όπ. π.*, σ. 571.

66. Πβ. Αρχείο Τράπεζας της Γαλλίας, *Les problèmes monétaires en Grèce, 1889-1958*.

του προγράμματος δημοσίων έργων, παρά τις αυξητικές τάσεις που παρουσίαζε το δημόσιο χρέος.⁶⁷

Όπως και το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο επεσήμανε, όσον αφορά τη νομισματική διαχείριση η ελληνική οικονομική πολιτική άγγιξε κατά την περίοδο αυτή το ανώτατο στάδιο του προστατευτισμού: πέρα από τη μονοπωλιακή διαχείριση του συναλλάγματος, το κράτος απαγόρευσε την εξαγωγή συναλλάγματος για την πληρωμή εμπορικών χρεών που είχαν συναφθεί στο εξωτερικό και επέβαλε περιορισμούς στις αναλήψεις συναλλάγματος από λογαριασμούς που διατηρούνταν στην Ελλάδα. Παράλληλα, αυξήθηκαν τα τέλη στις εισαγωγές προϊόντων και επιβλήθηκαν δασμοί. Η Ελλάδα προχώρησε επίσης σε συμφωνίες εμπορικού συμψηφισμού για τη διεξαγωγή του εξωτερικού εμπορίου (clearing),⁶⁸ κάτι που –σύμφωνα με το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο– αποτελούσε γενικευμένη πρακτική στην Ευρώπη και επιβαλλόταν ως μέτρο αντιμετώπισης της κρίσης.⁶⁹ Σε γενικές γραμμές, στις χώρες που εγκατέλειπαν τον κανόνα χρυσού-συναλλάγματος –όπως η Γερμανία και οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης– επιβάλλονταν συναλλαγματικοί έλεγχοι και θέτονταν περιορισμοί στην κίνηση κεφαλαίων.⁷⁰ Έτσι, η ελληνική οικονομική πολιτική ακολούθησε –κάτω και από την πίεση εσωτερικών πολιτικών παραγόντων– την εφαρμογή μιας συγκεντρωτικής οργάνωσης της εγχώριας αγοράς, που εκφράστηκε, επίσης, με την ίδρυση κρατικών οργανισμών με διαμεσολαβητική λειτουργία μεταξύ του Κράτους και τομέων της εθνικής οικονομίας. Πολλοί από αυτούς αφορούσαν τη γεωργία, παραγωγικό τομέα που άλλωστε επέσυρε την κρατική προστασία ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1920.

Σε πολιτικό επίπεδο, τα γεγονότα του Απριλίου 1932 επέφεραν την πτώση της Κυβέρνησης Βενιζέλου, ο οποίος τον Μάιο παραιτήθηκε κάτω από

67. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φ. 290.

68. Βλ. και παρακάτω για το ζήτημα αυτό.

69. Το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο έδωσε θετική γνωμοδότηση, κατά τη σύσκεψη της 25ης Ιουλίου 1932, στο ερώτημα του Πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου εάν ήταν δυνατό το ελληνικό εξωτερικό εμπόριο να οργανωθεί στη βάση διμερών συμφωνιών. Βλ. ΑΟΣ, *Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδος και οι συμβάσεις ανταλλαγής εμπορευμάτων*, Αθήνα, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1933.

70. Βλ. Β. Eichengreen, *Globalizing capital. A history of the international monetary system*. Princeton/Oxford, Princeton University Press, 2008, σ. 84.

την πίεση μεγάλων απεργιών. Η διάδοχη κυβέρνηση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου είχε βραχύ βίο και τον Σεπτέμβριο του 1932 την Πρωθυπουργία ανέλαβε ο Παναγής Τσαλδάρης, αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος. Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1932 ο Τσαλδάρης είχε υποστηρίξει την ρύθμιση του εξωτερικού εμπορίου με παρέμβαση του κράτους και τη διεύρυνση των συμφωνιών εμπορικού συμψηφισμού. Φαίνεται λοιπόν ότι, λόγω της σφοδρότητας της κρίσης, προέκρινε τον εναργέστερο προστατευτισμό. Ο Τσαλδάρης κέρδισε τις εκλογές της 5ης Μαΐου 1933 και παρέμεινε στην πρωθυπουργία έως το 1935.

Κάτω από το βάρος των απεργιακών κινητοποιήσεων του 1935-36,⁷¹ η Α' Ελληνική Δημοκρατία ηττήθηκε με συνέπεια τον σχηματισμό της κυβέρνησης Μεταξά, με παροχή ψήφου εμπιστοσύνης από το Κοινοβούλιο, και τελικά την επιβολή της δικτατορίας: η πολιτειακή αλλαγή –ως αντανάκλαστικό αυτοσυντήρησης του πολιτικού συστήματος– έχει φυσικά σχέση με τη δημιουργία κοινωνικού υποκειμένου, όπως αυτό διαμορφώθηκε μέσα από τις συνθήκες της κρίσης: θα μπορούσε σχηματικά να διατυπωθεί ότι η επιβολή της δικτατορίας εν μέσω μαζικών εργατικών διεκδικήσεων ήταν μια «απάντηση» στη μαζική (ή τουλάχιστον στη μαζικότερη) συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική σφαίρα. Εξάλλου, η συντηρητική στροφή της Α' Ελληνικής Δημοκρατίας ήταν ήδη φανερή σε ιδεολογικό επίπεδο ήδη από το 1934-1935, αν όχι νωρίτερα, όπως αυτό αντανάκλαται και στις αποστρόφους του πολιτικού λόγου. Από την άλλη πλευρά, ο κεντρικός ρόλος του κράτους στην οικονομία οδήγησε σε πολιτικό αυταρχικό, καθώς οι ελίτ –όχι μόνο της Ελλάδας, αλλά και της Ευρώπης– δεν κατάφεραν να διαχειριστούν την κρίση με πολιτικά φιλελεύθερα εργαλεία. Το παράδειγμα του Μεσοπολέμου καταδεικνύει πως η οικονομική κρίση μετατρέπεται σε πολιτική και στη συνέχεια σε γεωπολιτική κρίση, καθώς ο νέος καταμερισμός που δημιουργούν οι πολιτικές διαχείρισης της οικονομικής ανισορροπίας επιφέρει και αλλαγές στη γεωπολιτική θέση των κρατών.

---

71. Βλ. ενδεικτικά Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα, 1932-1936*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1994. Επίσης, Α. Αντωνίου, Κ. Μπρέγμαννη, «Η Θεσσαλία από την αυγή του 20ού αιώνα έως την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας. Πτυχές ιδεολογικών και κοινωνικών συγκρούσεων», στο *Θεσσαλία. Θέματα Ιστορίας*, Βόλος, ΕΤΕΔΚ Θεσσαλίας, 2007, σ. 291-308.

Οικονομική ανάκαμψη (:): το πλαίσιο

Το 1933 ήδη παρουσιάζονταν κάποια σημάδια ανάκαμψης της εθνικής οικονομίας⁷² και σε αυτό το νέο κλίμα η κυβέρνηση Τσαλδάρη αποτάθηκε εκ νέου στην Κοινωνία των Εθνών προκειμένου να εξετάσει το ελληνικό αίτημα για χορήγηση νέου εξωτερικού δανείου, ενώ προέβη σε συνομιλίες με τους πιστωτές της για διακανονισμό της εξυπηρέτησης μέρους των ληξιπρόθεσμων τόκων τόσο τον Δεκέμβριο του 1932 όσο και την άνοιξη του 1933.⁷³ Πέρα από τα ποσά που απελευθερώθηκαν από τη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή μετά τους διακανονισμούς αυτούς, δεν χορηγήθηκε νέο δάνειο στην Ελλάδα και, συνεπώς, η κυβέρνηση Τσαλδάρη ακολούθησε την πολιτική των προκατόχων της με επίκεντρο τον προστατευτισμό. Ειδικά όσον αφορά το εξωτερικό εμπόριο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το 1936 το 76,5% των εξαγωγών και το 51,8% των εισαγωγών διεκπεραιωνόταν μέσω των γραφείων εμπορικού συμφηφισμού.

Όπως και παραπάνω σημειώθηκε, σύμφωνα με το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο η ελληνική οικονομία έδειξε τα πρώτα σημάδια ανάκαμψης το 1933, με εμφανείς ανοδικές τάσεις το 1934. Εξάλλου, σύμφωνα και με την Έκθεση του Διοικητή της ΕΤΕ Δροσόπουλου επί του Απολογισμού της Τράπεζας του έτους 1934, κατά το έτος αυτό επετεύχθη η αύξηση τόσο της γεωργικής όσο και της βιομηχανικής παραγωγής, η σταθεροποίηση του νομίσματος (καθώς η στερλίνα έπεσε στις 543 δραχμές, σε σχέση με τις 595 δραχμές που ήταν η μέση ετήσια τιμή το έτος 1933), η διενέργεια του μεγαλύτερου μέρους του εξαγωγικού εμπορίου δια των συμφωνιών εμπορικού συμφηφισμού και η εξισορρόπηση του προϋπολογισμού. Ιδιαίτερα σημαντική για τον Δροσόπουλο ήταν η ενίσχυση της βιομηχανικής δραστηριότητας, καθώς η διεθνής κρίση δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για την ελληνική βιομηχανία με αποτέλεσμα τόσο την άνοδο του δείκτη της βιομηχανικής παραγωγής κατά 14% σε σχέση με το 1933, όσο και την καλύτερευση της ποιότητας των προϊόντων. Παρά την αισιόδοξη προοπτική, ο τραπεζικός τομέας επέμεινε στη διατήρηση της διεξαγωγής του εξωτερικού εμπορίου

72. Βλ. Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, *Οι δείκται της οικονομικής δραστηριότητας της Ελλάδος κατά τά έτη 1928-1934*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1935, σ. 5.

73. Βλ. Mazower, *Η Ελλάδα και η κρίση του Μεσοπολέμου...*, όπ. π., σ. 258.

βάση των συμφωνιών clearing, στη μείωση των δημοσίων δαπανών, και στη σταδιακή βελτίωση των δεικτών της παραγωγικής δραστηριότητας στη χώρα.

Σύμφωνα με στοιχεία του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου, το έτος 1935 παρατηρείται ακόμη μεγαλύτερη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, καθώς σχεδόν όλοι οι επιμέρους δείκτες παρουσιάζονται βελτιωμένοι σε σχέση με το 1934.⁷⁴ Τα δημόσια έσοδα παρουσιάζουν αύξηση 14,7% σε σχέση με εκείνα του 1933, παράλληλα όμως άνοδο παρουσιάζουν και τα δημόσια έξοδα, πράγμα που καταδεικνύει τον ενεργά επιχειρηματικό ρόλο του Κράτους, επικεντρωμένου κυρίως στη συνέχιση των δημοσίων έργων. Έτσι, η άνοδος των δαπανών για το οικονομικό έτος 1935-1936 παρουσιάζει αύξηση της τάξεως του 41% σε σχέση με το 1933-1934. Από την άλλη πλευρά, παρά τις πληθωριστικές πιέσεις, το εθνικό νόμισμα παρουσίασε περαιτέρω τάσεις σταθεροποίησης, καθώς το 1935 η μέση ετήσια τιμή της στερλίνας ήταν 529 δραχμές. Αντικατοπτρίζοντας την οριστική ένταξη της Ελλάδας στη βρετανική σφαίρα επιρροής, η δραχμή επανασυνδέθηκε τον Σεπτέμβριο του 1936 με τη στερλίνα με κυμαινόμενη ισοτιμία που ορίστηκε “μεταξύ ενός ελάχιστου ορίου 540 δραχμών και ενός ανώτερου 550 δραχμών⁷⁵”. Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνει και τη διατήρηση των αποθεματικών στην Τράπεζα της Ελλάδος, παρά τις συνθήκες κρίσης.

Διαρθρωτική αλλαγή για την οικονομία αποτέλεσε η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας που το 1935 έφθανε για να καλύψει το 74,69% της εσωτερικής κατανάλωσης, ενώ το 1928 μόνο το 58,6% της εσωτερικής ζήτησης καλυπτόταν από ελληνικά βιομηχανικά προϊόντα. Ακολουθώντας τη βιομηχανική παραγωγή, και η αγροτική παραγωγή αυξήθηκε κατά όγκο και κατά αξία, αύξηση που επετεύχθη χάρι στην επέκταση των καλλιεργημένων γαιών και την καλύτερη στρεμματική απόδοση για ορισμένα προϊόντα. Η ποσοτική αύξηση της αγροτικής παραγωγής συνοδεύτηκε από την άνοδο της τιμής ορισμένων αγροτικών προϊόντων, κατά τη διάρκεια των ετών 1934 και 1935. Εξάλλου, το ίδιο έτος (1935) τα στατιστικά στοιχεία καταγράφουν τη

74. Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1935*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1936.

75. Αρχείο Τράπεζας της Γαλλίας, *Les problèmes monétaires en Grèce, 1889-1958*, 29 Σεπτεμβρίου 1936, Εμ. Τσουδερός προς την Τράπεζα της Γαλλίας.

μείωση της επίσημης ανεργίας που φθάνει τα επίπεδα του 1930, μετά τη σημαντική αύξηση των ανέργων που παρατηρήθηκε στον πυρήνα της κρίσης, δηλαδή το 1931 και το 1932.⁷⁶

Η βιομηχανική και αγροτική ανάπτυξη επέδρασε θετικά στο εξωτερικό εμπόριο, καθώς η αξία και ο όγκος της βιομηχανικής και αγροτικής παραγωγής αυξήθηκαν. Το 1935 η αξία των εισαγωγών ξεπερνούσε τα 10 δισεκατομμύρια δραχμές, όντας μεγαλύτερη κατά 2 δις. περίπου σε σχέση με το 1934. Οι εξαγωγές ξεπερνούσαν τα 7 δις. σε σχέση με τα 5.5 δισεκατομμύρια που ανέρχονταν το προηγούμενο έτος⁷⁷. Σε αυτό το αποτέλεσμα συντέλεσε η εφαρμογή, κατά τη διάρκεια του 1935, ενός συστηματοποιημένου μηχανισμού για το clearing. Κατά τα τρία προηγούμενα έτη εφαρμογής του, τα εισαγόμενα προϊόντα ήταν διαχωρισμένα σε εκείνα που υπόκειντο σε ποσοτικούς περιορισμούς και σε εκείνα που εισάγονταν ελεύθερα. Επομένως, δεν ήταν μετρήσιμο το κατά πόσο επηρέαζε την εισαγωγική δραστηριότητα η προστασία της εθνικής παραγωγής, καθώς η εισαγωγή των «προστατευόμενων» προϊόντων συνέχιζε να παρουσιάζει αύξηση. Από την άλλη πλευρά, τα προϊόντα που δεν υπόκειντο σε περιορισμούς, όπως οι πρώτες ύλες και τα τρόφιμα, παρουσίαζαν άλλοτε αύξηση άλλοτε μείωση των εισαγωγών, δηλαδή περιοδικές διακυμάνσεις ανάλογα με τον κύκλο της ελληνικής βιομηχανίας και γεωργίας. Από την 1η Ιουλίου 1935 τέθηκε σε εφαρμογή ένα πολύ πιο συγκεντρωτικό σύστημα εμπορικού συμψηφισμού που διαχώριζε τα εισαγόμενα προϊόντα σε εννέα κατηγορίες, το οποίο και αποτυπώνει μια πιο δραστική παρέμβαση του Κράτους στην οικονομία.⁷⁸ Το νέο σύστημα είχε ως στόχο να ρυθμίσει το εξωτερικό εμπόριο, να διευκολύνει το clearing και να καλύψει συγκεκριμένες ανάγκες εισαγωγής προϊόντων. Οδήγησε στη συστηματική προστασία της βιομηχανικής δραστηριότητας, πράγμα που επέφερε μονιμότερα αποτελέσματα όσον αφορά την

---

76. Βλ. Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1935...*, όπ. π., σ. 103. Το 1928 οι άνεργοι ήταν 75.000 σε συνολικό εργατικό δυναμικό 1. 610. 300 ατόμων. Το 1932 οι άνεργοι αυξήθηκαν σε 237.000, ενώ ήδη από τον επόμενο χρόνο παρατηρείται πτωτική τάση της ανεργίας, για να φθάσουμε το 1935 τους 150.000 ανέργους. Βλ. επίσης και Μπ. Αλιβιζάτος, «Η αγροτική Ελλάς και η εξέλιξίς της», *Δελτίον Αγροτικής Τράπεζας*, (4) 1939/3.

77. Βλ. για τα παραπάνω στο ίδιο, σ. 60-65.

78. Βλ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 ...*, όπ. π., σ. 72-73.

ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Η ακολουθούμενη από την κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος πολιτική καταδεικνύει την προσπάθεια μεγαλύτερης ανάμειξης του Κράτους στην οικονομική ζωή· είναι, ωστόσο, σαφές ότι οι βάσεις της πολιτικής αυτής είχαν τεθεί από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, άρα η κυβερνητική αλλαγή δεν σηματοδότησε ρήξη όσον αφορά τις κεντρικές αρχές της οικονομικής πολιτικής. Η συνέχεια στην εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής αντανακλάται, επίσης, και στη διατήρηση στον κεντρικό πυρήνα της διοίκησης σημαντικών προσωπικοτήτων προερχόμενων από τον φιλελεύθερο χώρο, όπως του Ε. Τσουδερού ως επικεφαλής της Τράπεζας της Ελλάδος.

Όσον αφορά την οικονομική διαχείριση που ασκήθηκε από τη δικτατορία του Ι. Μεταξά, πρέπει να σημειωθεί επιγραμματικά ότι –τουλάχιστον στο επίπεδο του πολιτικού λόγου– επιχειρήθηκε η αυτάρκεια της χώρας και η περαιτέρω ανάπτυξη της εθνικής παραγωγής. Με το πέρασμα από τον προστατευτισμό σε μια περισσότερο παρεμβατική οικονομική πολιτική, η ενίσχυση του αγροτικού τομέα ενσωματώθηκε στον στόχο στήριξης της εθνικής οικονομίας και της εγχώριας κατανάλωσης, μια πολιτική που πέρα από την ελληνική περίπτωση, αφορά εξίσου και τις άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, όπως και τα Βαλκάνια. Επιπλέον, ειδική αναφορά θα πρέπει να γίνει –έστω και συνοπτικά– στις διμερείς εμπορικές συμφωνίες μεταξύ Ελλάδος και Γερμανίας, που αφορούσαν σε μεγάλο μέρος την ανταλλαγή καπνού με όπλα. Κατά την περίοδο αυτή, οι εμπορικές πράξεις με τη Γερμανία καταλάμβαναν το μεγαλύτερο ποσοστό στο πλαίσιο της διεξαγωγής του εξωτερικού εμπορίου βάσει εμπορικών συμφηφισμών.⁷⁹ Εξάλλου, κατά τη διάρκεια του μεταξικού καθεστώτος ο βιομηχανικός τομέας στηρίχθηκε από τον κρατικό μηχανισμό, ενώ παρουσιάστηκε ακόμη μεγαλύτερη βελτίωση των δεικτών βιομηχανικής δραστηριότητας.

Συμπερασματικά: η κρίση ως αφετηρία

Με βάση τη μελέτη του ελληνικού μεσοπολεμικού παραδείγματος, καταδεικνύεται η διαβάθμιση του προστατευτισμού, από τα ρυθμιστικά μέτρα

---

79. Βλ. αναλυτικότερα για τα παραπάνω Brégianni, «After the 1932 Greek Default: Credit and Market Strategies in a Period of Increasing Economic Protectionism»..., *όπ. π.*

των αρχών της δεκαετίας του 1930 στη διευθυνόμενη οικονομία, όταν η κρίση πήρε πιο βίαιη μορφή και αντιμετωπίστηκε με συγκεντρωτική πολιτική εξουσία. Η κλιμάκωση από τον προστατευτισμό στον οικονομικό εθνικισμό αφορά το σύνολο σχεδόν των ευρωπαϊκών κρατών κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ενώ –όπως διαφαίνεται από τις συζητήσεις σε υπερεθνικά συλλογικά όργανα της εποχής– έντονος ήταν ο προβληματισμός, κυρίως των σοσιαλδημοκρατών, για το αν ο οικονομικός παρεμβατισμός ήταν εφικτό να μην οδηγήσει σε στρατιωτικό συγκεντρωτισμό.⁸⁰ Η τραγική έκφραση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου κατέδειξε το ανέφικτο μιας τέτοιας προσπάθειας, κάτι που όμως παραπέμπει περισσότερο στην αποτυχία πολιτικής διαχείρισης του κοινωνικού υποκειμένου που είχε πλέον σχηματισθεί στην Ευρώπη, παρά στη νομοτελειακή έκβαση των κεντρικών οικονομικών πολιτικών.

Άλλωστε, όπως ήδη πολλαπλά σημειώθηκε, είναι η ίδια η μεσοπολεμική διεθνής κρίση που οδήγησε στην ενίσχυση του επιχειρηματικού ρόλου του κράτους, ενώ σταδιακά συστηματοποιήθηκε μια τυπολογία των παρεμβάσεων στην οικονομική ζωή, καθώς τα παρεμβατικά μέτρα αφορούσαν τον δημοσιονομικό, παραγωγικό και εμπορικό τομέα. Σχετικά με την Ελλάδα, θα πρέπει να αναφερθεί, πέρα από το νομοθετικό πλαίσιο των παρεμβάσεων, και η ίδρυση διάφορων κρατικών οργανισμών με διαμεσολαβητική λειτουργία μεταξύ του κράτους και των επιμέρους τομέων της εθνικής παραγωγής. Ωστόσο, αν και η πολιτική αυτή είχε ως στόχο την ανάπτυξη των τομέων της εθνικής οικονομίας προκειμένου να καλυφθεί η εσωτερική ζήτηση, θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι θα μπορούσε να τεθεί ως ρεαλιστικός στόχος η αυτάρκεια, καθώς –όπως ήδη οι Έλληνες οικονομολόγοι του Μεσοπολέμου είχαν επισημάνει– η επίτευξη της οικονομικής αυτάρκειας είναι αδύνατη όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά ακόμα και για μεγάλα βιομηχανικά κράτη, όπως η Γερμανία. Τέλος, παρά τη βελτίωση των οικονομικών δεικτών ειδικότερα μετά το 1935, είναι σαφές ότι ο κρατικός καπιταλισμός του ελληνικού Μεσοπολέμου δεν είχε ως αποτέλεσμα τη βελτίωση των όρων της καθημερινής ζωής. Κάτι τέτοιο καταδεικνύεται τόσο από τη δημιουργία κοινωνικού υποκειμένου, όσο και από τη δυσανάλογη σχέση μεταξύ ΑΕΠ και

---

80. Βλ. σχετικά πρακτικά των αρισθίων επιτροπών της Κοινωνίας των Εθνών. Ιδιωτικό Αρχείο Αλ. Μυλωνά, ΑΣΚΙ.

κατά κεφαλήν ΑΕΠ που παρατηρείται κατά την περίοδο αυτή.⁸¹

Σε γενικές γραμμές, η κρίση δημιούργησε νέες πραγματικότητες στην ευρωπαϊκή ήπειρο, εντείνοντας φυσικά τις κοινωνικές ανισότητες. Το «κλείσιμο» και η κεντρική οργάνωση των οικονομιών που επιλέχθηκε ως λύση οδήγησε στην πολιτική συγκεντροποίηση, καθώς η δημιουργία κοινωνικού υποκειμένου και η παγίωση κοινωνικών ταυτοτήτων στην Ευρώπη αντιμετωπίστηκε, κυρίως στον μεσογειακό Νότο αλλά και τη Γερμανία, με την επιβολή αλλού αυταρχικών αλλού ολοκληρωτικών καθεστώτων,⁸² ενώ κοινό ήταν το πρόταγμα για τον μεσοπολεμικό αυταρχισμό του κινδύνου διατάραξης της κοινωνικής ειρήνης. Με θεωρητικούς όρους, η επιβολή των μεσοπολεμικών δικτατοριών επιβεβαιώνει το επιχείρημα του T. Adorno ότι σε περιόδους κρίσης η δημοκρατία τείνει να εγκαταλείπεται προκειμένου να διατηρηθούν τα επίπεδα κεφαλαιακής κερδοφορίας.⁸³

Μένοντας στην πολιτική διαχείριση της κρίσης, διαπιστώνεται ότι το μεσοπολεμικό παράδειγμα καταγράφει τις πολλαπλές εναλλακτικές κατευθύνσεις από τις οποίες οι κοινωνίες έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν οργανωτικά υποδείγματα. Έτσι, στη μεσοπολεμική Ευρώπη, η σοσιαλδημοκρατία ανέπτυξε διάλογο γύρω από τη δυνατότητα διαχείρισης της κρίσης μέσω της ανοικτής οικονομίας και της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης –και η αναφορά εδώ είναι πιο συγκεκριμένα στο σχετικό σχέδιο του Γάλλου Briand–,⁸⁴ επομένως με πολιτικές περισσότερο αναδιανεμητικές. Ωστόσο, από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 –όταν η Γερμανία αποχώρησε από τα σχετικά διεθνή fora– η συζήτηση κατέστη περιθωριακή.

Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτος, όσον αφορά τις δυνατότητες των υπερεθνικών οργανισμών να λειτουργήσουν διαμεσολαβητικά, ο ρόλος των ειδι-

81. Βλ. G. Kostelenos, Gr. Bitzis, “Factors affecting long run growth in pre-WWII Greece (1850-1938)”, paper presented at the XXVIIIth Meeting of the Portuguese Economic and Social History Association (APHES) held at the University of Minho, 2008 [<http://www.neps.ics.uminho.pt/aphes28/papers/Kostelenos.pdf>].

82. P. Wagner, “Reflections on political and economic modernity in Europe”, LSE “Europe in Question” Series, LEQS Paper No. 44/2011, C. Brégianni, “La utopia rural de un régimen autoritario. La política cooperativista durante la dictadura de Metaxas (Grecia, 1936-1940)”, στο *Historia Agraria*, 42 (2007), σ. 327-351.

83. Wagner, “Reflections on political and economic modernity in Europe” ..., *όπ. π.*, σ. 7.

84. Βλ. Μπρέγιαννη, «Διακρατικές κανονικότητες ...», *όπ. π.*, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

κών –οικονομικών και δημοσιονομικών– διακρατικών Επιτροπών της Κοινωνίας των Εθνών. Η συμμετοχή σε αυτά τα θεσμικά όργανα έδινε τη δυνατότητα ανταλλαγής απόψεων που ξεπερνούσαν τα εθνικά σύνορα και έθεταν τα θεμέλια για μια διεθνή οικονομική συνεργασία.⁸⁵ Ωστόσο, η Κοινωνία των Εθνών δεν κατάφερε να ηγηθεί της μεσοπολεμικής νομισματικής πολιτικής, καθώς επικεντρώθηκε στην προσπάθεια εμπέδωσης της νομισματικής σταθερότητας.⁸⁶ Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι πολιτικές νομισματικής σταθερότητας της δεκαετίας του 1920, όπως επίσης και η προσπάθεια της Γαλλίας στα μέσα της δεκαετίας του 1930 να απαντήσει στην αποσταθεροποίηση του κανόνα χρυσού-συναλλάγματος με τη συγκρότηση της ζώνης του χρυσού φράγκου,⁸⁷ απέτυχαν να υπερασπίσουν τον φιλελευθερισμό, οικονομικό και πολιτικό. Το αποτέλεσμα στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία ήταν η υιοθέτηση του κρατικού καπιταλισμού, ενός υποδείγματος που φυσικά δεν ήταν ομοιογενές σε όλη την Ευρώπη.

Στο συγκεκριμένο κείμενο έγινε προσπάθεια να εντοπιστούν κάποιες από τις οικονομικές πτυχές ενός εθνικού παραδείγματος, του ελληνικού, όπως αυτές συγκεκριμενοποιούνται μέσα από τη συμμετοχή του Ελληνικού Κράτους στη διακρατική νομισματική κανονικότητα του μεσοπολέμου, μέσα από την υποστηρικτική παρέμβαση υπερεθνικών θεσμών, όπως της Κοινωνίας των Εθνών, αλλά και μέσα από την πολιτική «άρνηση» αυτής της διαμεσολάβησης. Είναι φανερό ότι η διαδικασία που σήμερα μπορεί να εκληφθεί –ή και εκλαμβάνεται– ως οικονομική μετανεωτερικότητα, βρίσκει κάποια παράλληλα στη μεσοπολεμική συγκυρία, αν και ο βαθμός ενσωμάτωσης των εθνικών οικονομιών ήταν κατά τον Μεσοπόλεμο πολύ πιο αδύναμος σε σχέση με ό,τι συμβαίνει σήμερα. Η Μεγάλη Ύφεση, λειτουργώντας αποδομητικά εν τέλει όσον αφορά αυτή τη διαδικασία οικονομικής ενσω-

---

85. Βλ. P. Clavin, «Money talks’: competition and cooperation with the League of Nations, 1929-1940», στο M. Flandreau (επιμ.), *Monney doctors. The experience of international financial advising, 1850-2000*, N. York, Routledge, 2003, σ. 221.

86. S. A. Schuker, «Money doctors between the wars: the competition between central banks, private financial advisers, and multilateral agencies, 1919-1939», στο Flandreau (επιμ.), *Monney doctors...*, όπ. π., σ. 49-77.

87. Βλ. J.-C. Asselain, «La dévaluation française de 1936. Essai d’approche comparative internationale», στο Comité pour l’histoire économique et financière de la France (επιμ.), *Du franc Poincaré à l’écu*, Παρίσι, 1993.

μάτωσης, αποτέλεσε και ένα «σημείο μετάβασης» –μέσω των συγκεντρωτικών πολιτικών στρατηγικών που επιλέχθηκαν στη δεκαετία του 1930 και της συνεπαγόμενης γεωπολιτικής κρίσης– από την κοινωνία της κατά Φουκώ πειθάραξης στην κοινωνία του μεταπολεμικού ελέγχου.

Abstract

GREAT DEPRESSION AND GREECE

This article attempts to integrate the interwar Greek crisis into its transnational context, as far as the regulatory intervention of international institutions –especially that of the League of Nations– is highlighted by means of archival research. Moreover, the public debate on the Greek crisis is explored so as to elucidate the crisis' different interpretations by the national political elites. The analysis focuses on the monetary factor, as a parameter of the financial depression in the European context, insofar as money is an indicator of the crisis' deepening and of its intensification. It also evokes the integration of a national economy into the global market. Finally, the examination of the Greek paradigm concerning the economic policies implemented during the 30's, reveals a gradual shift from the economic protectionism prevailing in the late'20s to a progressively centralized national economy after the eruption of the crisis in 1931.

